

14 Тарау. БАСҚАРУШЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛІНІҢ КЕШЕНДІ ТАЛДАУЫ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ МЕХАНИЗМІ

14.1 Кәсіпорындарда басқару тәуекелдің экономикалық бағалауының мәні

Кәсіпорынның қазіргі менеджменті, фирма, компанияны ең маңызды аспект экономикалық бағалауды болып көрінеді және процесте өндірістік пайда болған басқару тәуекелдің төмендетуінің тәсілдері, - шаруашылық қызметі. Басқару тәуекелдің деңгейі сыртқыэкономикалық байланыстардың кәсіпорынның қаржы күйі, тиімділігі, инвестициялық құрал-жабдықтарды алудың мүмкіндігін анықтайды тағы басқалар.

Экономикалық тәуекелдерді бағалаудың оңтайлы теориялық тәсілін ұсынуға болады, екі негізгі оның сипаттамасымен ерекшеленеді: мүмкін болатын шығындарының мөлшері және олардың ықтималдылықтары. Бірінші сипаттамасы есепті жағы болып табылады, ал екінші - тәуекелдің қарқындылығымен сипатталады.

Тәуекелді бағалау, қорыта келгенде, мыналарды білдіреді: біріншіден, екі сипаттамалардың сандық бағалауын жасау, екіншіден, өзара салыстыру жасай отырып тәуекел жасау. Қандай тәуекелдер бар және олармен күресудің қажеттілігін айқындау ғана бұдан қорытынды шығаруға болады. Шығынның төрт түрінанықтайды - мүліктік шығындар; өндірістің тоқтауынан болатын шығындар; келісім міндеттемелерінің орындалмауының салдарынан болатын шығындар; штаттық шығындар.

Басқару тәуекелінің экономикалық бағалауында толық жетілдіру тетігінің мәселесін шешуде ол кез келген өндірістік және шаруашылық қызметте айтарлықтай әсерін тигізе алатынын ескерген жөн. Осыған байланысты «қауіпсіздіктің шегі» немесе тәуекел нүктелері деген синонимдерді анықтап алу өте маңызды, яғни бұл бола алатын өзгерістердің болатын аймағы.

Кәсіпорынның қызметіндегі тәуекелдің кризистік нүктелерінің анықтамасы - коммерциялық келісім, бизнес-жоспар және тағы басқа құжаттарды дайындаудағы міндетті шарттар. Жағымсыз шығындардан құтылу және оларды ескерту, мүмкін болатын кризистік нүктелердің болдырмау анықтауды талап етеді және инвестор немесе серіктес туралы оларға алдын ала дерек беру. Егер инвестор одан жағымсыз бұркеме фактор тапса, онда бұл компанияның сенімінде айтылуы мүмкін және серіктестің шығына және қаржыландырудың бас тартуына әкеледі.

Кәсіпкерлік қызметтің тәжірибесі тәуекелдің негізгі нүктелерін анықтауды қажет етеді. - тауар жоспарланған сату көлемдері жетпеуі және тағы басқалар.

Қорыта келгенде, тәуекелдің кризистік нүктесі кәсіпорын, фирма, компания, сыртқы және ішкі ортасында, яғни барлық жұмыс салаларында пайда бола алады. Бұдан тәуекелдің нүктесі өзімен таныстырғанын анықтайтынымыз. Бәрінен бұрын бұл аймақ қызметтерге тиісті, басқарушылық қызметін жүзеге асырған кезде шығындармен байланысты, алдн ала бақылауды қажет ететін, жоғары дәрежеде төмендететін қауіпті жағдайлар жиі туындайды.

Басқарушылық қызметіндегі процессте менеджер ретінде, сол сияқты кәсіпкер ретінде тәуекелдің мүмкін нүктелерін білу және оларды максималды түрде жоғарлату немесе төмендете білу өте маңызды.

Тәуекелдің кризистік нүктелерінің жуық шамамен орналасқан жерін айқындау – өте қиын тапсырманы шешудің бірінші кезеңі болып табылады – оның экономикалық бағасы.

Тәуекелді анықтаудағы қолданылатын өлшем ықтималдылық деп аталады. Математикалық есептелген тәуекелдің ортасы анықталмағандықтың жағдайы екені ескерген жөн.

Сонымен, тәуекел – ықтимал категория, мақсатқа лайықты түрде сипаттайтын болсақ, анықталған деңгейдегі табыстың пайда болу ықтималдылығы.

Жан-жақты тәуекелдерді бағалаудың негізде мүмкін табыстың әр шама мәнін және соған сәйкес сондай көлемнің болу ықтималдығын анықтау жатады. Көптеген экономист ғалымдар тәуекелді бағалау бойынша ықтималдықтың қисығын салуға кеңес береді. (Б.Райсберг, П.Граб, С.Петрово, С.Полтавцев, К.Романова, Б.Хрусталеv тағы басқалар).

Ықтималдықтың қисығын тұрғызу - кәсіпкерлік тәуекелінің бағалауының бастапқы кезеңі. Бұл өте күрделі мәселе, ықшамдалған тәсілдермен, сондықтан тәуекелді маңызды бірнеше сипаттамаларымен бағалап, ықшамдалған көзқарастармен шектеу қажет.

Тәуекелдің қисығын тұрғызу үшін және шығын деңгейін анықтау үшін «тәуекелдің облысы» ұғымы енгізіледі.

Ол астарында нарықтың жалпы шығын аймағын түсінеді, тәуекел деңгейінің орнатылып, жіберілген шығындарын жоғарлатады. Ысырап шеңберінде тәуекелдің орнатылған деңгейі рауалы мән асқан нарықтың ортақ ысыраптарын аймақты.

Рұқсат етілген, жоғарлатылған және кризистік шығындар аумағы табыс көлеміне байланысты.

Алдын-ала болжанбайтын шығындар күтілмейтін аймақ тәуекелсіз аймақ деп аталады. Бұл жерде шығындар маңызды емес немесе алдын ала қарастырылған болып табылады.

Жоғары тәуекелді аймақ дегеніміз – қарастырылмаған шығындардың максималды түрде рұқсат етілген аймағы.

Яғни сыни тәуекелдің облысы күтілетін пайданың шамасын асқан елеулі шығындармен сипаттайды, шығыны сомасын анықтаған кәсіпкерлік қызметтен табыстың толық шығыны жоғалыды, және кәсіпкер өз табысының, қаржыларының бәрін жоғалтуы мүмкін.

14.2 Басқару тәуекелінің сандық талдаудың әдістері

Нақты басқарушылық шешімдерін мақсаты түрде қабылдау бұл тәуекелдің анықталған деңгейлерін құраған, бұл талдау мен бағалаудың шығу жолы болып табылады. Бұл тиімді басқарушылық қызмет үшін мүмкін тәуекел туралы ақсүйектер ғана емес керек екендігін білдіреді, және оның салалық талдау жасауын, ал оны бағалап, оның дәрежесі анықтау болып сараланады. Басқару тәуекел сандық бағалау сапалыға қосымшаны болып көрінеді. Басқарушы субъект бар болу оны жанында фирма басқару процесінде ең жоғары тиімділік жетуге қабілетті.

Басқарушылық тәуекелінің сандық бағалауы сапалыққа толықтау болады.

Басқарушы субъект фирма басқару процессінде ең жоғары тиімділік жетуге қабілетті болуға тырысады. Тәуекелді сандық бағалау маңызды, әсіресе, балама нұсқалардың жиынтығынан нақты басқарушылық шешімді таңдауын мүмкіндік қашанда болады.

Мұнда әр түрлі нәтижелік болған кезде анықталған нұсқалар болуы мүмкін, яғни төменгі шығындар және жоғарғы нәтижелер және керісінше, тәуекел деңгейінің бір нұсқасы келесімен салыстырғанда төмен болуы.

Оның өткізуінен кез-келген басқарушылық шешім экономикалық тиімділік қабылдауда оның жетістігі тәуекел дәрежесіне түзетуі керек.

Тәуекелге талдау жасау үшін субъектінің тура ерекшеліктерін ескеру қажет, кәсіпкерлікпен айналысатын және сыртқы ортаны өзгертетін ерекшеліктерімен фирма әрекет етеді және дамиды.

Тәуекелді талдау процесінде көптеген қағидаларды қолдануға болады, біраққ көбінде жалпы түрде келесіңдерді ескерген жөн:

1. Бір-біріне тәуелді еместәуекелдің әр түрлі түрлерінің шығынының көлемі, яғни, бір тәуекелді шешімнің келесінің шығынының көлеміне әсер етпейді (мысалы, егер фирма салық

заңнамасына байланысты шығынға ұшыраса да, бірақ инфляция шығыны өзгермейді).

2. Белгілі бір тәуекелдің іске асырылуы келесі бір түрдің көбею не азаю ықтималдығы міндетті түрде өзгермейді (форс-мажорлы жағдайдан басқа кезде). Өзара байланыс пен өзара әрекеттің көбі экономикалық процестің кезінде қағидаларға қарама-қарсы ғана болып қоймайды, ал керісінше оның қосымшасы болып табылады.

3. Максималды мүмкін болатын шығын, нақты тәуекелді іске асыруда шаруашылық субъектінің қаржылық мүмкіндіктерін жоғарлатпауы керек. Бұл қағида тек қана жеке активтер шегіндегі тәуекелдің нәтижесінің бар екендігі қаралған жағдайдағы тиімді тәуекел теориясына негізделген.

Кәсіпкерлік қызмет процесінде пайда болатын, фирма ресурстарының пайдаланатын нақты түрінің меншігіне байланысты шығындар келесі түрлерге жіктеледі: қаржылық шығындар, материалдық шығындар, уақыт шығыны, еңбек шығыны, әлеуметтік шығын, сату шығындар, экологиялық шығындар және моральді-психологиялық шығындар.

Сандық талдау кезінде көптеген әдіс-тәсілдер қолданылуы мүмкін. Қазіргі уақытта ең көп тараған түрлері мыналар болып табылады:

- статистикалық тәсіл;
- мақсатты бағдарланған шығындарды талдау тәсілі;
- сарапшы бағалық тәсіл;
- аналитикалық тәсіл;
- шешу тәсілін қолданудағы талдау тәсілі;
- ұқсастықты қодану тәсілі;

Жоғарыда көрсетілгендердің барлығы анық дайындықтың, сол немесе басқа тәсілдің бағдарлануында менеджердің немесе кәсіпкердің көмегімен жүзеге асады.

Әр түрлі шаруашылық қызметтерде тәуекелді сандық талдаудағы кең таралған тәсілдердің бірі – статистикалық тәсіл.

Бұл тәсілдің мынада болып табылады, яғни қаралып отырған операцияның кәсіпорынның нәтижелі іске асыруындағы статистикалық мәліметтердің барлығы шығындардың пайда болу ықтималдық есебінің талдануында.

Шығынның пайда болу деңгейінің жиілігі келесі формуламен өрнектеледі:

$$F_0 = N^1 / N_{\text{жалпы}};$$

F_0 - Шығынның пайда болу деңгейінің жиілігі;

N^1 - нақты шығын деңгейіндегі түсім жағдайларының саны;
 $N_{жалпы}$ – статистикалық таңдаудағы жағдайлардың жалпы саны,
осы түрдің табысты іске асуын қосқанда.

Тәуекелдің талдауының құралдары, фирманың жалпы қаржылық жағдайы 5 қаржылық аймаққа бөлінеді.

- абсолютті тұрақты аймақ, қор мен шығынның минимальды көлемі тәуекелсіз облысқа сәйкес келгендегі; (Тәуекел аймағы бұл нарықтағы жалпы шығынның бекітілген тәуекел деңгейінің шекті мәнінен шығындар аспайтын кейбір аймақтары);

- қалыпты тұрақтылық аймағы, қор мен шығындардың қалыпты шамасы болған кезде, минималды тәуекел аумағына сәйкес келеді;

- тұрақты емес жағдай аймағы, қор мен шығындардың артық мөлшері болған кезде, артық тәуекел аймағына сәйкес келеді;

- сындық күйдің аймағы, дайын өнімге сұраныс болып, ал өнімге төмен скраныс болған жағдайда болатын сыни тәуекелдің аймағына сәйкес келеді;

- күйзелістің аймағы, дайын өнімнің және қордың өте артық болған кезіндегі ретсіз тәуекелдің аумағына сәйкес келеді, және фирма банкроттық шегінде тұрады.

Қаржылық тұрақтылықтың көрсетілген 3 көрсеткіші әрбір қаржылық аймақтың тұрақтылық деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Жеке айнымалы қаражаттарының болуы жеке меншік қаржы көздері мен негізгі қаражат көздерінің айырмасына тең шама болады:

$$E_c = I_c - F.$$

Сұрақ №3. Басқару қызметіндегі тәуекелді бағалау талдауының ұйымдастырушылық-әдістемелік негіздері.

Қазіргі кезде әр түрлі өндіріс жағдайларындағы немесе қызмет түрлеріндегі тәуекелді бағалау әдістері түгелдей зерттелмеген және тәуекелді төмендету ұсыныстары мүлдем жоқ. Көрсете кететін жайт, тәуекел теориясы нарықтық экономика құрылған елдерде жартылай даму үстінде, бірақ, тәуекелдің нақты жағдайында бизнесті басқару жөнінде тәуекелдік компаниялардың үлкен тәжірибесі бар.

Тәуекелдің деңгейін анықтау әдістері теориялық та, тәжірибелік те анықталған және оларды бағалауға және есептеуге болатын қызметтердің түрі бар. Бұл, көбінесе, мүлікті, денсаулықты, өмірді сақтандыру, сонымен қатар лотереялық және ойындық қызметтер.

Танымал әдістердің талдаулары тәуекелдік есептеулер толықтай жасалмаған күйде қалатындығын көрсетеді. Формальды әдістерді

қолдану басқару субъектісінің жоғары бағалауын толықтай сипаттай және тиімді шешімнің нақты таңдауын жасауды жүзеге асыра алмайды. Бұл маңызды түрде көп деңгейде тәуелсіздік деңгейіндегі басқару шешімі болып табылатын басқару қызметінің соңғы нәтижесімен түсіндіріледі, сонымен қатар, жеке шешімдер мен сапалы түрлілік нәтижелерінің салдары өте көп.

Басқарушылық тәуекелді бағалаудың тиімді әдістерінің бірі біздің ғасырдың 80-жылдары шыққан тәуекелді зерттеудегі жаңа бағыт – «технологиялық тәуекелді бағалау» талдауы.

Мұндай талдаудың бағытын нақты технологиялардың тәуекелділік талдауы және технологиялық жаңашылдықтарды басқару сұрақтарын шешу арқылы алды.

Тәуекелді талдау қазіргі заманғы ғылымның пәнаралық аймағын қамтиды және әр түрлі сала мамандарының: экономистер, әлеуметтанушылар, психологтар, биологтар, физиктер, химиктердің бірлестігіне негізделген.

Тәуекелді талдауды тағайындау – нақты бір жобаға қатысу кезінде шешім қабылдау үшін мәліметтер алу және болуы мүмкін қаржылық шығындардың шараларын қарастыру.

Басқарушылық тәуекелдің сұрақтарына жүйелік ыңғай көрсетудің мысалына америкалық ғалым У.Роув жасаған тәуекелді талдау әдістемесін жатқызуға болады. Оның концепциясының негізінде рұқсат етілетін тәуекелдер түсінгі жатыр, «рұқсат етілетін тәуекелдерді» көптеген мамандар тәуекелді өлшеу және басқару мәселелерімен байланыстырады. Бірақ, «рұқсат етілетін тәуекелдердің» бәріне белгілі анықтамасы қарама-қарсылық туғызады, жеке және объективті бағалауға бағытталған рұқсат етілетін тәуекелдердің критерийлер тізбегінен тұрады. Автор (У.Роув) жағдайды өзгертуге тырысады. Оның концепциясы мынадай:

Тәуекелді талдаудың әр деңгейінде тәуекелді бағалаудың экономикалық әдістерінің әр түрлі күрделі комбинациялары қолданылады. Оған жататындары:

1. «Синтез жасау» мүмкіншілігінің әзірлемесі мақсатындағы объективті және субъективті тәуекелді бағалауды салыстыру әдісі.

2. Объективтілік және құндылық параметрлерін қолдану арқылы тәуекелдің болу мөлшерін анықтау әдісі.

3. Тәуекелмен байланысты құн (мүмкін болатын барлық шығандар) балансы және пайданың технологиялық циклін көрсететін әдіс.

4. Тәуекел мен табыстың арақатынасын жанама және тура талдауды көрсететін, сонымен қатар саяси көзқарас тұрғысынан барлық бағлауларға келісетін әдіс.

Тәуекелді бағалаудың субъективті зерттеуін жақтаушыларға гуманитарлық пәннің өкілдері – әлеуметтанушылар, заңгерлер, психологтар жатады. Олар тәуекелдің психологиялық, құқықтық, әлеуметтік жақтарын анықтайды.

Тәуекелді субъективті бағалау ақшалық өлшеммен байланысты емес. Ол тәуекелді шешім қабылдаудың моральдық және психологиялық шығындарын қарастырады және тәуекел – қоғамдық құбылыс деп сипаттайды.

Басқарушылық тәуекелді мүмкін болатын шығындар мен анықтылық, таңдап алынған шешімнің тәуекел өлшемі арасындағы байланысты қарастыратын тиімді шешім әдісі ретінде бағалауға болады. Бұл жағдайда қай шешім ең тиімді болып саналатындығы қаралады.

Тиімді шешім таңдауы келесі формуламен анықталады:

$$R = A + P' + (A + B) \times P''$$

Мұнда,

R – тәуекел, A және B – таңдалған шешімнен болуы мүмкін шығындар, P' және P'' – осы шешімді қабылдау барысында болатын қателіктердің сенімділік деңгейі.

Талдаудың мазмұны, оның жүргізілуіндегі негізгі бағыттар, маңызын, сонымен қатар тәуекелді бағалаудың түрлі экономикалық әдістерін қарай отырып, басқару қызметіндегі тәуекелді бағалау сапалы талдауының ұйымдастырушылық-әдістемелік негіздемелерін жасаймыз.

Барлығынан бұрын, сапалы талдаудың басты мақсаты – тәуекел факторларын, этаптары мен жұмыстарын анықтау екендігін түсіну.

Тәуекелдің өсуіне әсер етуші барлық факторларды шартты түрде 2 топқа бөлуге болады: объективті және субъективті.

Объективті факторларға компания, фирма, кәсіпорынның өзіне байланысты емес факторлар: инфляция, бәсекелестік, анархия, саяси және экономикалық дағдарыстар, экология, кедендік салық т.б. жатады.

Субъективті факторларға берілген кәсіпорынның өзін сипаттайтын факторлар: өндірістік потенциал, техникалық жабдыктандыру, технологиялық мамандану деңгейі, еңбекті ұйымдастыру, техникалық қауіпсіздік деңгейі, жабдықтаушылар мен мердігерлер типтерінің түрлері жатады.

Тәуекел факторларының көрсетілген топтары бір-бірімен тығыз байланысты ортақ элементтерге де ие. Сондықтан, осы екі топты логикалық байланыстар тұрғысынан қаарау керек.

Жалпылай айтқанда, тәуекелді талдау келесі реттілікпен жүргізіледі.

1. Жоғарлатушы және төмендетуші нақты тәуекел түрлерінің ішкі және сыртқы факторларының пайда болуы.

2. Табылған факторлардың талдауы.

3. Тәуекелдің нақты түрінің зыңғайларды қолданудағы қаржылық жақтарының бағасы:

а) Жобаның қаржылық жағдайын анықтау;

б) Экономикалық мақсатқа лайықтылығын анықтау.

4. Рұқсат етілетін тәуекелдің деңгейін орнату.

5. Таңдалған тәуекел деңгейінің жеке операцияларының талдауы.

6. Тәуекелді төмендету шараларын жасау.

Тәуекел талдауының тізбектілігін анықтауда сапалы тәуекел талдауы негізгі бірнеше бағыттар бойынша жүргізіледі.

Бірінші бағыттың мазмұны нақты кәсіпкерлік қызметіндегі мүмкін болатын жағымсыз салдарларын күтілетін жағымды нәтижелермен салыстыру.

Екінші бағыт стратегияны жасау кезіндегі фирма қабылдаған шешімдердің шаруашылық қызметінің субъектілеріне әсерін анықтаудан тұрады.

Комплексті талдау механизмі мен басқарушылық тәуекелінің деңгейінің бағасын қарай келе, бұл мәселенің қиындығын және көпжақтылығын есепке алу керек. Осы мәселемен айналысушы көптеген ғалымдар сапалы талдау фирманың қызметінің бағытындағы тәуекел деңгейімен салыстырғанда, әлдеқайда қиын жұмы екендігімен келіседі. Оның басты тапсырмасы қызмет бағыты мен сатыларындағы тәуекел пайда болуы мүмкін тәуекел факторларын анықтаудан құралады. Сондықтан, сапалы талдау жасау кезінде потенциалды аймақтар орнатылады және осыдан кейін барлық мүмкін болатын тәуекелдер теңестіріледі.

Ақталған тәуекел – нарықтық экономика кезіндегі фирманың жүйелік қызметінің бар элементі. Шешімнің ықтималдық мінездемесі тәуекелді талдаудың арнайы әдістері арқылы табылады.

Жоғарыда көрсетілгендерден мынадай қортындылар шығаруға болады:

1. Қазіргі заманғы кәсіпорын, фирма, компания менеджментінің маңызды аспектісі өндірістік-шаруашылық қызмет кезінде пайда

болатын басқарушылық тәуекелін төмендету тәсілдері мен экономикалық бағасы болып табылады.

2. Тәуекелдің экономикалық бағасының тиімді теориялық әдісі ретінде оның басты 2 мінездемесін көрсетуге болады: болуы мүмкін шығындардың шамасы және олардың ықтималдығы.

3. Шығындардың 4 типін қарастырады – мүлктік шығындар, өндірістің тоқтауынан болатын шығындар, келісімшарттық міндеттемелерді орындамағаннан пайда болатын шығындар және штаттық шығындар.

4. Басқарушылық тәуекелдің сандық бағасы сапалыққа қосымша болып табылады. Оның көмегімен басқарушы субъект фирманы басқару процесінде максималды тиімділікке қол жеткізе алады.

5. Талдаудың басты мақсаты – анықталған жағдайға рұқсат етілетін тәуекел орнату. Алынған мәліметтер шешім қабылдаудың негізі болады.

Бақылау сұрақтары

1. Кәсіпорындарда басқару тәуекелдің экономикалық бағалауының мәні мен мағынасы?

2. Басқару тәуекелінің сандық талдаудың әдістері қандай?

3. Кәсіпорындарда тәуекел менеджментті қалыптастырудың теориялық аспектілері?

4. Кәсіпорындарда тәуекел-менеджменттің тиімділігін талдау мақсаты?